

Пророк Н. В. Внутрішні передумови психологічної культури працівників освіти / Н. В. Пророк / Перспективні питання психології : зб. наук. праць. За матеріалами Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції «Проблема особистісної активності в освітньому просторі: концептуальний, методологічний та емпіричний аспекти» [Слов'янськ, 2017 року]. – Слов'янськ : ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет». – С. 124–132. (електрон.збірник)

ВНУТРІШНІ ПЕРЕДУМОВИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ПРАЦІВНИКІВ ОСВІТИ.

*Н. В. Пророк, зав. лаб. психодіагностики
та науково-психологічної інформації*

Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Внутрішні передумови психологічної культури працівників освіти.

У статті представлено результати теоретико-емпіричного дослідження психологічної культури працівників освіти. Розглянуто сутність цього психологічного явища. Запропоновано операціоналізацію поняття «психологічна культура» в парадигмі діяльнісного саморозвитку. Розкрито її структуру через мотиваційний, ціннісно-смісловий, когнітивний, поведінковий (діяльнісний), рефлексивний компоненти. Розглянуто внутрішні психологічні передумови плідної роботи з розвитку психологічної культури. Описано «психологічний портрет» працівника освіти з високим рівнем психологічної культури.

Ключові слова: психологічна культура, професійний розвиток, функції психологічної культури в професійній діяльності, потреба у саморозвитку, професійно важливі якості, саморозвиток, фасилітація.

The internal prerequisites of psychological culture of educational workers.

In the article was showed the results of the theoretical-empirical investigation about the psychological culture of education workers. Was showed the essence of this psychological phenomenon. It was proposed operationalization of the concept

«psychological culture» through the paradigm of activity self-development. Was revealed its structure through the motivational, value-semantic, cognitive, behavioral (activity), reflexive components. Was consider the inner psychological preconditions of productive work in the development of psychological culture. It was painting the “psychological portrait” of educational worker with a high level of psychological culture.

Key words: psychological culture, professional development, functions of the psychological culture in professional activity, demand in self-development, professionally important qualities, self-development, facilitation.

Психологічна культура в сучасному надзвичайно динамічному і глобалізованому світі стає все більш вагомим складником життєдіяльності особистості. Це обумовлюється не тільки тим, що вона є важливим психологічним засобом саморегуляції та самодетермінації людини. Психологічна культура є також значним ресурсом для послаблення негативних впливів інформаційного суспільства та війни, яку розв’язано проти нашої країни. Актуальність проблематики, що пов’язана з психологічною культурою, зумовлена також нагальною соціальною потребою в покращенні психологічної підготовки працівників освіти як фахівців, що здійснюють розвивальний вплив на особистість та мають особливу відповідальність за долю майбутнього покоління.

Слід зауважити: проблема психологічної культури належить до тих питань, що недостатньо розроблені у вітчизняній психології та практично зігноровані в англomовному сегменті світової психології. Спираючись на аналіз психолого-педагогічної літератури, в цій статті опишемо наукові уявлення про психологічну культуру працівників освіти.

Розділяючи погляди багатьох науковців на сутність *психологічної культури* (О. О. Бодальова, Н. В. Чепелевої, В. В. Рибалки, О. О. Смирнової, Т. І. Куликової), ми також розуміємо її як *інтегральне поєднання* психологічної компетентності, ціннісно-сислового компоненту (ставлення

до людей, світу, власної діяльності), когнітивної складової та рефлексії. Компетентність ми розглядаємо як поєднання знань, умінь та здатності застосовувати їх в процесі життєдіяльності (С. А. Гончаренко).

Операціоналізація цього поняття в парадигмі діяльнісного саморозвитку дає змогу розкрити *структуру психологічної культури* працівників освіти через такі компоненти (складники): *мотиваційний* (мотиви професійного саморозвитку; специфічна професійна спрямованість на особистість); *ціннісно-смысловий* (наявність гуманістичних цінностей, позитивних особистісних і духовно-моральних установок); *когнітивний* (знання із психології людей; освіченість; специфічні знання, яких потребує актуальна ситуація); *поведінковий (діяльнісний)* компонент; *рефлексія* (самоаналіз, самооцінювання, розуміння і знання себе та інших людей; адекватна самооцінка тощо). Рефлексія, на наш погляд, є інструментальною складовою психологічної культури.

Для розуміння сутності психологічної культури необхідно означити деякі *важливі наукові уявлення* про це психологічне явище:

- У психологічній культурі працівників освіти нерозривно пов'язані *психолого-педагогічні компетентності і професійно важливі психологічні якості* людини (зокрема: особлива здатність розуміти психіку інших людей; уміння спілкуватися з ними; вміння відчувати настрої дитини, її внутрішній світ; такт, гідність, повага до іншого, відповідальність тощо).

- Психологічна культура *сучасних* працівників освіти – це зорієнтованість їхньої професійної діяльності на розвиток особистості учня; підтримання його психологічного здоров'я, психічної рівноваги; максимальне врахування таких основних психологічних чинників, як духовні потреби, базові цінності, переконання учнів, вікові особливості їхнього психічного та соціального розвитку; спрямованість на гармонійне спілкування та уникання стресогенних ситуацій.

- Але психологічна культура визначає не тільки *якість взаємодії* людини з навколишнім світом, її спрямованість на гармонійні стосунки, а й

екзистенційний вибір особистості, її прагнення зв'язати свої вчинки з загально визнаними принципами гуманізму та людяності.

- Психологічна культура педагогів є ядром структури професійно-важливих якостей, виконує ціннісно-регулятивну, мотивувальну, фасилітаивну, розвивальну функції в професійній діяльності, і забезпечує високий рівень її успішності, а також самореалізацію особистості в житті і професії.

- Психологічна культура педагога як складник загальної і професійної культури є важливим чинником педагогічної діяльності і розвитку вчителя як особистості і професіонала.

- Психологічна культура збільшує ефективність вирішення широкого кола професійних повсякденних завдань працівників освіти. І тому вона, як психологічне явище, є одним із аспектів процесу формування професіоналізму, компетентності, професійної зрілості. Найбільш інтенсивно цей процес відбувається в професійній діяльності, самоосвітній діяльності і в результаті саморозвитку. Психологічну культуру працівників освіти ми розглядаємо як один із результатів професійного саморозвитку.

- Психологічну культуру як інтегральне психологічне утворення, що формується в діяльності, можна віднести до структур «найбільш адекватного особистісного забезпечення цілей, задач і змісту діяльності», які виникають у процесі пристосування особистості і діяльності [1].

Проаналізуємо процес розвитку психологічної культури. У наукових дослідженнях стверджується, що психологічна культура є динамічною структурою і найбільше розвивається, повторюємо, в процесі професійної і самоосвітньої діяльності та саморозвитку [5; 6; 2]. Модель процесу розвитку психологічної культури в професійній діяльності у загальних рисах можна описати таким чином: вимоги до спеціаліста, стають все більш високими, професійні завдання ускладнюються; він приймає ці виклики, прагне до якнайкращого рішення професійних проблем, свідомо ставить перед собою мету, цілеспрямовано працює над собою (з метою власного розвитку), досягає

мети; обирає складніші завдання, продовжує розвивати свої здібності, професійну компетентність, намагається відповідати високим стандартам, шукає можливі шляхи оптимізації діяльності тощо. Фахівець діє. І це дає змогу йому розвивати і проявляти в своїй професійній поведінці ті якості, знання, вміння, компетентності, які відповідають все більшим вимогам та викликам професійної діяльності, інформаційного суспільства і соціально-політичної ситуації. Таким чином, людина вдосконалюється, розвивається і свідомо, знову й знову обирає для себе ще важчі цілі.

Але важливо визначити: коли перед людиною постає питання про необхідність розвитку власної психологічної культури, і коли вона стає здатною до її саморозвитку? Узагальнена відповідь звучить так: потреба в психологічній культурі виникає тоді, коли у людини в процесі її професійної діяльності накопичується ціла низка проблем, що вимагають *наявності психологічних знань і вмінь працювати із врахуванням психологічного чинника* (психологічної реальності, психологічних аспектів). Ці проблеми стають певним викликом для професіонала і стимулюють його до самовдосконалення. Тут спрацьовує важливий психологічний механізм розвитку – механізм розбіжності між операційно-технічною і мотиваційною стороною діяльності.

Отже, *психологічна культура* – це прерогатива дорослої людини, яка вже має певний професійний досвід. Так, у «Психологічному словнику» пояснюють: «...передумовами психологічної культури вчителя є його сформованість як особистості і як професіонала, світоглядна зрілість, внутрішня налаштованість на виховну діяльність» [3, с. 58-60].

Розглянемо це більш детально: які саме *внутрішні психологічні передумови* мають бути сформовані для плідної роботи з розвитку психологічної культури?

Почнемо з *мотиваційної складової*. Як відомо, і ефективне виконання професійної діяльності (досягнення її цілей і задач), і успішний розвиток психологічної культури можливі за певного розвитку мотиваційної сфери. Для працівників освіти «внутрішньої налаштованості на виховну діяльність» (про

яку сказано у вище згаданій цитаті із «Психологічного словника») не достатньо. На наш погляд, необхідна *сформованість широкого спектру мотивів*: внутрішньої пізнавальної мотивації (зокрема, потреби до самоосвіти); потреби в досягненнях; професійних настановлень; смислового настановлення на саморозвиток; професійних цінностей.

Щодо *ціннісно-смислового складника* психологічної культури. Ми вважаємо, що формування і підвищення психологічної культури у педагога, психолога, вихователя, соціального працівника можливі за умови, якщо в своїй професійній діяльності вони мають досвід реалізувати на практиці ті соціальні норми, які вже перетворилися у *власні професійно орієнтовані установки і цінності*. Зокрема це: *специфічна професійна спрямованість на вивчення та перебудову людини*; спрямованість на підтримання благополуччя іншої людини; орієнтація на допомогу іншим; спрямованість на співпрацю; загальні гуманістичні цінності (добро, допомога слабшим, альтруїзм тощо); професійні цінності (наприклад, служіння іншим людям; відповідальність за свої дії; увага до людини). Як ми розуміємо, всі названі установки і цінності відображають *ставлення до людей*. Підкреслимо, що ті цінності, на які орієнтована людина, передбачають певні способи поведінки.

Нагадаємо *ознаки сформованості* надважливої професійної установки (чи спрямованості) *на вивчення та перебудову людини*: виражена і стабільна зацікавленість в отриманні психологічних знань, у пізнанні психологічного аспекту дійсності, внутрішнього світу людини; володіння навичками психологічного впливу на людей. У зміст цієї установки входить і згадувана «внутрішня налаштованість на виховну діяльність».

Наступна передумова психологічної культури – *сформованість особистості*. Перш за все, зріла особистість відрізняється *розвинутими процесами самопізнання і самооцінки* (своїх здібностей, якостей, недоліків і достоїнств, своєї поведінки, особистісних ресурсів тощо), *саморегуляції* (вольової, мотиваційної, екзистенційної), *самоконтролю* (власної поведінки і діяльності).

Але для розвитку психологічної культури не достатньо глибоких знань про себе: працівник освіти *має вміти самотійно працювати над собою* (зокрема, над покращенням і розвитком професійно і соціально важливих якостей; над своїми недоліками тощо). Ця робота над собою потребує від особистості мужності, для того, щоб піднятися над собою, визнати свої помилки, обмеження в певних питаннях, переосмислити раніше досягнуте, знизити чи навіть перекреслити значущість того, що недавно високо цінувалося тощо.

У зрілої особистості вже сформована позитивна Я-концепція («образ Я»), ідеальна модель фахівця, накопичено позитивний досвід моральної поведінки. Акцентуємо увагу на тому, що уявлення про *еталонну модель фахівця* (чи ідеальну модель) є важливим орієнтиром та стимулом для розвитку особистості. Вважається, що в цій моделі втілюється власний вибір людиною високих професійних ідеалів і цінностей професійного та особистісного росту, конструктивних і моральних форм поведінки (А.Н.Леонтьєв, М.В.Папуча, Г.А.Цукерман). Адже сформована особистість стає більш автономною і незалежною від оточення і соціальних структур.

Щодо *світоглядної зрілості* (це ще одна передумова психологічної культури). Вона приходить до людини разом із життєвим та професійним досвідом і характеризується, перш за все, сформованістю картини світу, здатністю сприймати світ у багатоманітності його проявів, відповідальним ставленням до своїх дій, зокрема, і в професійній праці. Картину світу складають настановлення, стереотипи, уявлення (в тому числі і ті, які відносяться до професійної сфери: уявлення про професійний еталон; про необхідність саморозвитку, про своє майбутнє в професії тощо) та ін.

І остання важлива передумова психологічної культури – *сформованість працівника освіти як професіонала*. Професіоналом вважається фахівець із певним *професійним досвідом і розвинутою операційною сферою професії*. Тобто той, хто володіє професійними навичками, вміннями, прийомами і технологіями як складниками професійної майстерності; має розвинуті професійні якості та здібності. Зазвичай, такого рівня фахівець досягає після

3-5 років професійної діяльності (Е.А.Клімов, А.К.Маркова, В.А.Бодров). Набуття професійного досвіду й усвідомлення смислу свого життя відбувається через опрацювання, переосмислення різноманітних проблемних ситуацій, реальних складних прецедентів і конфліктів, з якими фахівець стикається в своїй професійній діяльності. А рефлексивні механізми дають змогу фахівцю усвідомлювати власні особистісно-професійні характеристики (мотиви, цінності; рівень своїх професійних знань і умінь; ідеал чи модель фахівця; професійні якості тощо), переосмислювати і перетворювати свій досвід.

Безпосередньо в професійній діяльності «відточуються» ті навички і вміння, які сприяють її ефективності. Адже професіонал вміє вирішувати широке коло завдань, що стоять перед ним у професійній діяльності. Які навички і вміння є найважливішими для практичних психологів, педагогів, соціальних працівників у контексті психологічної культури? Науковці сходяться на тому, що це комунікативні навички; навички самоаналізу, рефлексії; відповідального ставлення до професійної діяльності; навички впевненої поведінки; вміння здійснювати психологічний вплив (Н.А.Амінов, М.В.Молоканов, Р.Кочюнас).

Зауважимо, що обов'язковою умовою професійного розвитку (а, отже, і розвитку психологічної культури) є *потреба у саморозвитку* (чи смислова установка на саморозвиток, самозмінювання) та *практика її задоволення*. Здійснювати самозмінювання (зокрема, працювати над підвищенням власної психологічної культури) та будувати нові моделі життєдіяльності дає змогу комплекс *соціогенних здатностей*, у якому рефлексивні механізми також виконують суттєву роль (Ю.М. Швалб). Перерахуємо ці здатності, оскільки саме вони, на наш погляд, достатньо точно відображують важливі чинники формування (чи розширення) психологічної культури. Це: здатності до *рефлексивного співвіднесення* власних індивідуально-особистісних цінностей із простором культури; здатності до *постановки завдань на самозмінювання*; здатності до інноваційного *перетворення власного способу життя* на основі

отриманих нових можливостей, тобто здатності до побудови нових моделей життєдіяльності (Ю.М. Швалб).

Водночас саморозвиток (самозмінювання) як відрефлексована діяльність, можливий лише за *розвиненої суб'єктності*, про критерії якої ми говорили вище. Нагадаємо їх: здатність усвідомлювати об'єктивність і складність своїх проблем; наявність відповідальності і здатності їх вирішувати; наявність розвинутих навичок самопізнання, самоаналізу, саморозуміння, рефлексії.

Підсумовуючи сказане, можна констатувати, що успішна робота над формуванням і розвитком психологічної культури можлива за наявності розвинутих механізмів рефлексії (самоаналіз, самооцінювання) і навичок саморозвитку (програмування саморозвитку, самокорекції, самовпливу). Рефлексію можна вважати не тільки важливою умовою формування психологічної культури, а й *інструментальним складником психологічної культури*.

Суттєвий момент: у процесі розвитку особистості професіонала активізуються та поглиблюються *професійно важливі якості* та здібності особистості, що відповідають вимогам професійної діяльності. Які з них можна віднести до передумов психологічної культури працівників освіти? Знову ж таки, мусимо повторюватися – це ті стрижневі якості, від розвитку яких залежать інші: рефлексія, відповідальність, упевненість в собі, емпатія, доброзичливість (Є.Ф.Зеєр, Р.Кочюнас, А.К.Маркова, В.Д.Потапова). Підкреслимо, що для педагогів, психологів, вихователів особливої значущості набувають комунікативні якості, оскільки через них відбувається вплив на тих, із ким вони працюють.

Отже, у професійно досвідченого працівника освіти, який уже оволодів інструментальною стороною професії і має розвинуті професійно важливі якості, розвинуті механізми рефлексії, сформовану потребу в саморозвитку та соціогенні здатності для її реалізації – проблема формування психологічної культури більш точно звучить як проблема *підвищення рівня психологічної культури*. Окрім того, на перший план виходять цілі *фасилітації*

особистісного, розумового та поведінкового розвитку учнів за допомогою психологічної культури (її фасилітативна функція). Адже найбільш актуальним аспектом (об'єктом) саморозвитку й самоосвіти у працівників освіти стають ті психологічні знання, психологічні властивості, вміння, навички, зорієнтовані на всебічний розвиток особистості учня.

На основі аналізу літератури опишемо «психологічний портрет» працівника освіти з високим рівнем психологічної культури згідно зі складниками моделі цього психологічного утворення (яка описана вище). Як уже підкреслювалося, такий рівень є, зазвичай, результатом самоосвіти, професійного саморозвитку, професійних тренінгів і майстер-класів. Цей «портрет» необхідний для того, щоб мати зразок (ідеальну мету, еталонну модель) у процесі формування психологічної культури.

Отже, високий рівень розвитку *мотиваційного компонента* психологічної культури проявляється:

- 1) у сильній мотивації до *професійного саморозвитку*, можна побачити за такими зовнішніми проявами:

а) наявність тенденції до підвищення професійної компетентності і фахової самоосвіти;

б) прагнення до високих стандартів професійної діяльності;

в) бажання переймати кращий досвід своїх колег;

г) активна позиція, пізнавальна і творча активність (відкритість інноваціям, новим знанням, новій інформації).

- 2) У специфічній *професійній спрямованості* на особистість як об'єкт сприйняття, спостереження, вивчення, взаємодії, впливу. Її індикаторами (за Л. С. Колмогоровою) можуть бути:

а) інтерес до внутрішнього світу людини;

б) виражена й стабільна зацікавленість в отриманні психологічних знань;

в) стабільний інтерес до пізнання психологічного аспекту дійсності;

г) наявність психологічної позиції.

- 3) У наявності *особистісно й суспільно значущих цілей* («це потрібно не тільки для мене, а й для інших людей», «їм вкрай необхідно допомогти, там критична ситуація»).

Високий рівень розвитку *ціннісно-сислового компоненту* психологічної культури працівника освіти проявляється у *сформованості такої системи цінностей і смислів, що визначає позитивне ставлення особистості до інших людей*. Її показниками можуть бути:

- а) спрямованість на позитивні, гармонійні стосунки (у взаємодії з людьми);
- б) здатність до звірки своїх учинків із принципами гуманізму та людяності (Е. А. Клімов);
- в) орієнтація на загальнолюдські моральні норми й ідеали (у центрі яких – цінність особистості);
- г) орієнтація на допомогу людям (учням, батькам, колегам та ін.);
- д) відповідальність за свої дії і поведінку.

Високий рівень розвитку *когнітивного складника* психологічної культури працівника освіти проявляється:

- а) у хороших знаннях психології людей (розуміння і знання себе та інших; розуміння механізмів поведінки людей);
- б) в освіченості людини (яка є результатом навчання, виховання, самоосвіти);
- в) у наявності специфічних знань, яких потребує актуальна соціальна ситуація. Наприклад:

- оскільки війна з Росією призвела до появи великої кількості дітей із проявами *посттравматичних стресових розладів*, працівник освіти в Україні має бути обізнаним із характерними проявами цих розладів, знати методи управління стресом, що зменшує його негативні наслідки і психологічне напруження в колективі;

- сучасне інформаційне суспільство, в якому ми живемо, потребує розуміння вчителем не тільки *особливостей розвитку сучасних дітей* (зокрема змін їхніх когнітивних здібностей, породжених раннім залученням до «цифрового»

світу), але й *розуміння психологічних закономірностей тих впливів, які інформаційне суспільство здійснює на дітей та їхніх батьків (зокрема, на психічний стан, особистісний розвиток, успішність навчальної та професійної діяльності).*

Перейдемо до опису високого рівня розвитку *поведінкового складника психологічної культури працівника освіти. Існує думка, що цей складник будується на комунікативних уміннях, які є важливою частиною психологічної компетентності [5].*

Тож у комунікативному аспекті високий рівень розвитку цього складника проявляється у здатності *позитивно (ефективно) взаємодіяти з усіма учасниками навчально-виховного процесу (з учнями, педагогами, батьками). Це забезпечується: умінням спілкуватися з різними людьми (тобто високим рівнем розвитку комунікативних властивостей і навичок); здатністю до безконфліктної взаємодії (це вміння вирішувати конфлікти, неминучі у педагогічній діяльності, і досягати взаєморозуміння у спілкуванні; вміння грамотно вибудовувати стосунки, взаємодію в педагогічному колективі, навіть у психологічно травмівній ситуації; вміння узгоджувати свої дії, вчинки з іншими людьми, з довкіллям, що є показником високої внутрішньої та зовнішньої культури).*

До поведінкового складника психологічної культури входить і *здатність використовувати знання, вміння та навички на практиці.*

Як ми вже казали, поєднання знань, умінь та здатності застосовувати їх у процесі життєдіяльності визначають як *«компетентність» (С.А.Гончаренко). Виділяють базові, наскрізні, професійні компетентності. Але тут ми говоримо лише про сформовану психологічну компетентність, яка забезпечує ефективність поведінки, діяльності або соціальної взаємодії з людьми (що є надважливим у професійній діяльності працівників освіти). Психологічна компетентність – це «інтегральне професійно-особистісне утворення, яке дає змогу людині психологічно конструктивно вирішувати завдання професійного й особистісного досвіду. Високий рівень психологічної компетентності дає*

змогу суб'єкту доцільно використовувати особистісні ресурси, мінімізувати затрати, оптимізувати зовнішню і внутрішню активність, активізувати приховані можливості інших, прогнозувати віддалені ефекти професійної активності, конструювати продуктивні моделі саморозвитку» [4, с. 187].

Щодо професійних умінь та навичок. Багато дослідників указують на те, що високий рівень психологічної культури характеризується тим, що фахівець оволодів широким спектром професійних навичок і вмінь, у тому числі й нормами професійної діяльності та здійснює їх на високому рівні. Про успішність професійної діяльності свідчать, зокрема, такі критерії: вміння у встановлений строк, без помилок виконувати більшість професійних завдань і доводити їх до кінця; вміння вирішувати складні завдання; володіння тими вміннями і навичками, які відповідають професійним задачам, котрі доводиться вирішувати; висока відповідальність і самоконтроль.

Отже, психологічна культура як складова загальної і професійної культури є важливим елементом професійної діяльності і розвитку особистості працівника освіти. Вона сприяє досягненню високого рівня професіоналізму цих фахівців.

Використана література:

1. Бодров В. А. Профессиональная зрелость человека (психологические аспекты) // Феномен и категория зрелости в психологии / отв. ред. А. Л. Журавлев, Е. А. Сергиенко. – М. : Институт психологии РАН, 2007. – С. 174–197.
2. Певзнер Н. Ю. Психологическая культура педагога и эффективность профессиональной деятельности : автореф. дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.03 / Н. Ю. Певзнер. – Казань, 2007. – 22 с.
3. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка – К. : Вища школа, 1982. – 215 с.
4. Психология общения : энциклопедический словарь / под ред. А. Бодалева. – М. : Когито-центр, 2011. – 2280 с.
5. Семикин В. В. Психологическая культура в образовании человека: монография / В. В. Семикин. – СПб., 2002. – 173 с.
6. Хатуева М. Д. Имидж и психологическая культура человека [Электронный ресурс] / М. Д. Хатуева. – Режим доступа : <http://psy.rin.ru/article/1124-101.html>